

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2001

13

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2002, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: Hunbed D31 bij Emmen (aquarel van Jan Wiegers, 1918).

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1732-9

PALEO-AKTUEEL

13

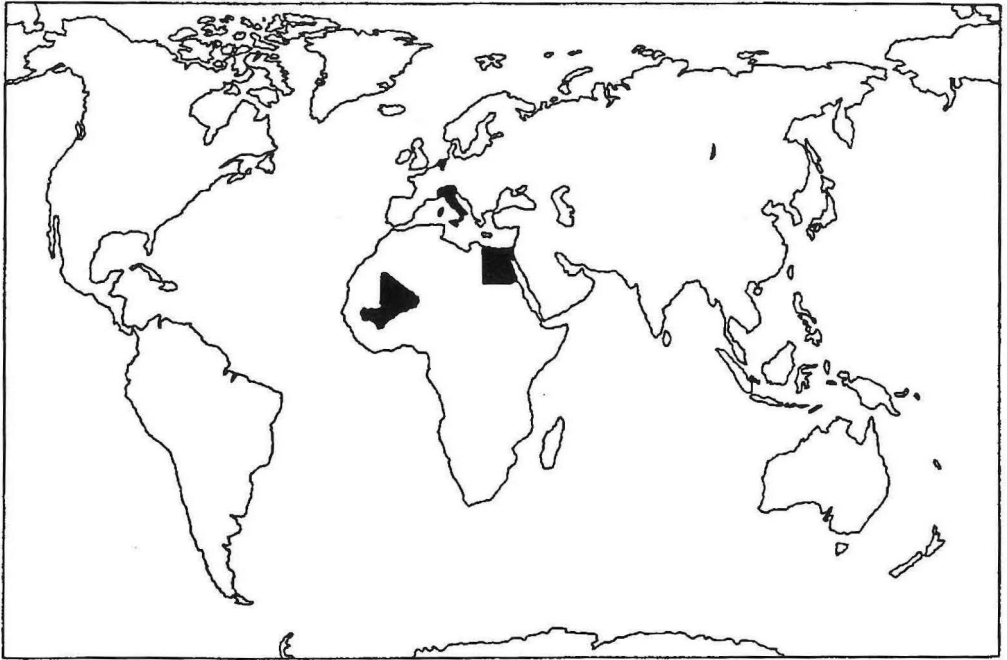
redactie

Mette Bierna
Jurjen M. Bos
Dick Stapert

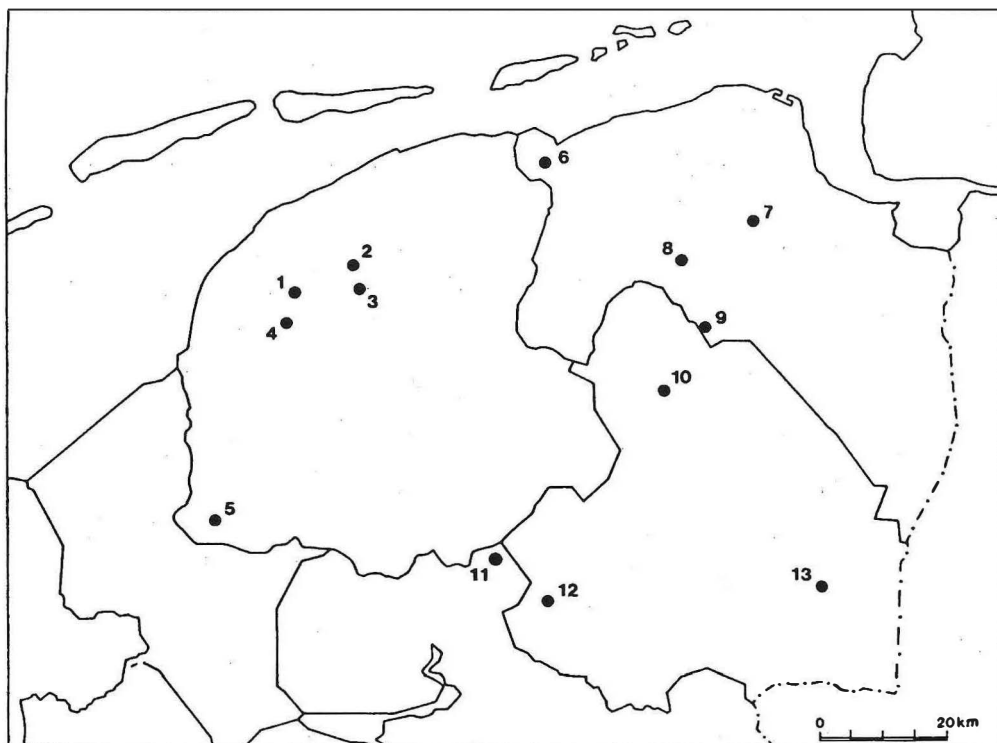
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2002

In deze aflevering: Egypte, Italië, Mali, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Dronrijp; 2. Jelsum; 3. Leeuwarden; 4. Winsum (Fr.); 5. Hemelum; 6. Vierhuizen; 7. Wittewierum; 8. Groningen; 9. Glimmen; 10. Zeijen; 11. Eeserveld; 12. Havelte; 13. Emmen.

INHOUD

VOORWOORD

H.T. WATERBOLK Van Giffen en De Ploeg 1918-1922	9
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een halve vuistbijl van Hemelum in Gaasterland (Fr.)	15
D. STAPERT Een geïsoleerde Levallois-afslag van het Eeserveld (Ov.)	19
V. ROTS, D. STAPERT & L. JOHANSEN De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): ‘projectielen’ of messen?	24
J.N. LANTING, M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Dateringen aan gecremeerd bot uit het Paleolithicum en vroeg-Mesolithicum: een overzicht van de stand van zaken	30
M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS Vuursteenvindplaatsen; sporen van jager-verzamelaars en vroege landbouwers in het Noord-Nederlandse landschap	37
M.J.L.Th. NIEKUS Een mogelijke primaire vuursteenbewerkingsplaats uit Emmen (Dr.)	41
F.T.S. BROUNEN & M.J.L.Th. NIEKUS Een ‘exotische’ vuurstenen bijl uit Glimmen (Gr.)	49
M.P. VAN LEUSEN & H. FEIKEN Kapen op de kust. Aanvullend en voorbereidend veldwerk in de Pontijnse regio, juli/augustus 2001	53
O.H. HARSEMA De valkuilen van de verbeelding	59
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & M. ROOKE ‘Piccarreta 13’, een late bronstijdnederzetting op de kust van Zuid-Latium (Italië)	65
H.A. GROENENDIJK & P. VOS Vroege ijzertijdbewoning langs de Hunze bij Vierhuizen, gem. De Mame (Gr.)	70
S.C. ELEVELT De <i>dolia</i> van Francavilla Marittima, Zuid-Italië	74

T.B. VOLKERS	78
De <i>terra sigillata</i> uit de terp Bruggeburen bij Winsum (Fr.)	
G.J. DE ROLLER	84
Een inheems-Romeins houten kamdeksel uit de Bullepolder, gemeente Leeuwarden (Fr.)	
J. HIELKEMA	87
Een Romeinse spiegel uit een nieuw ontdekte terp in Dronrijp (Fr.)	
M.C. GALESTIN	90
Romeinse <i>lumulae</i> of kleppermannetjes?	
F. VREDE	94
Archeobotanisch onderzoek in ‘De Hunze’, gemeente Groningen (Gr.)	
L. SIKKING & R.J.T. CAPPERS	100
Eten in de woestijn: voedsel voor mens en dier op doortocht in de Westelijke woestijn van Egypte	
P.J. BAAK	107
Leembouwarchitectuur in de binnendelta van de Niger, Mali	
T. LOOIJENGA	113
Twee recente runenvondsten uit Nederland – met wellicht een Frankische connectie	
A. BAKKER	117
Een middeleeuwse schoen uit Bruggeburen, Winsum (Fr.)	
M.J.M. DE WIT	121
Archeologisch onderzoek in de kerk van Wittewierum, gemeente Ten Boer (Gr.)	

VOORWOORD

Paleo-aktueel 13 wijkt, het zal U misschien opvallen, enigszins af van vele eerdere nummers. Daarin was immers altijd volop ruimte voor veldwerkverslagen uit het (Noord-)Nederlandse boerenland. Dit jaar valt daar alleen, met enige goede wil, het onderzoek in de kerk van Wittewierum toe te rekenen. De reden ligt niet in bezuinigingen of accentverschuivingen: 2001 was het jaar van de mond- en klauwzeer-crisis, die ook voor het archeologische veldwerk zijn consequenties had.

Veel berichten dus over nieuwe zaken waar bij de uitwerking op gestoten werd, en veel berichten, wel degelijk over veldwerk, uit niet-getroffen gebieden. Het GIA en zijn erflaters hebben immers een lange traditie in buitenlands onderzoek. Veel andere landen werden terloops genoemd, maar in de eerste dertien afleveringen van *Paleo-aktueel* trof U zo, vaak meerdere malen, Albanië, België, Duitsland, Egypte, Griekenland, Groenland, Ierland, Indonesië, Irak, Israël, Italië, Libanon, Mali, Noorwegen (met Spitsbergen), Portugal, Rusland, Spanje, Tunesië en Turkije.

Noord-Nederlands veldwerk zal in *Paleo-aktueel* 14 weer beter vertegenwoordigd zijn: wij verwachten onder andere bijdragen over Borger in Drenthe, en Jardinga, Joure en Dokkum in Friesland. Met de bijdrage over de opgravingen in Dokkum schaar ook het Archeologisch Dienstencentrum te Bunschooten zich onder diegenen die van mening zijn dat *Paleo-aktueel* niet alleen een impressie geeft van een deel van de activiteiten van het GIA, maar dat het ook een belangrijke rol speelt als medium voor de Noord-Nederlandse archeologie in het algemeen.

In dit voorwoord speelde Noord-Nederland een grote rol; dat wordt deels gecompenseerd door de inhoud van deze aflevering. Zo is het verheugend een verslag te zien van een reislustige student.

De redactie hoopt dat in *Paleo-aktueel* 14 alle windstreken weer volop vertegenwoordigd zullen zijn.

De redactie

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE KERK VAN WITTEWIERUM, GEMEENTE TEN BOER (GR.)

M.J.M. de Wit¹

De Stichting Oude Groninger Kerken laat de Nederlands hervormde kerk te Wittewierum drastisch renoveren. De renovatiewerkzaamheden behelzen onder andere het vernieuwen van de vloer van de kerk. Tijdens het verwijderen van de huidige vloer werden in het daaronder gelegen puin een aantal proefgaten gegraven. In deze proefgaten werden op een diepte van ca. 25 cm stukken vloer van bakstenen, kloostermoppen en geglazuurde tegels aangetroffen.

De Stichting Oude Groninger Kerken besloot het verwijderen van het puin ten behoeve van de aanleg van de nieuwe vloer archeologisch te laten begeleiden. Het doel van deze begeleiding was om het oude vloeroppervlak en eventuele fundamenten die zich onder de vloer van de huidige kerk bevinden te documenteren. Dit onderzoek werd van 19 t/m 26 februari 2001 uitgevoerd door Archaeological Research & Consultancy (ARC) bv.

De huidige kerk te Wittewierum is gebouwd in 1869. Deze kerk heeft echter drie voorgangers gekend. Emo van Romerswerf, die het Premonstratenzer klooster Bloemhof in 1213-1214 te Wittewierum stichtte, begon in 1228 met de bouw van een (waarschijnlijk) houten kloosterkerk. Tien jaar later was deze kerk alweer aan vervanging toe en bouwde Menko, Emo's opvolger, een nieuwe en grotere kloosterkerk van steen. Na de opheffing van het klooster in 1561 en de daaropvolgende afbraak van het kloostercomplex, werd in 1604 op de plaats van de kerk van Menko een Hervormde kerk gebouwd. Voor de bouw van deze derde kerk werd materiaal van de afgebroken kloosterkerk gebruikt. De Hervormde kerk werd in 1863 afgebroken, waarna enige jaren later de huidige kerk werd gebouwd (Jansen, 1984; Tromp, 1989).

Resultaten

De delen ten noorden en zuiden van het middenpad van de kerk, waar de kerkbanken normaliter staan, moesten met de hand worden ontgraven tot het niveau waarop zich het oude vloeroppervlak bevond. Vervolgens werden de oude vloerresten minutieus ingetekend, steentje voor steentje werd het geheel in kaart gebracht (fig. 1).

Het bleek dat de vloer was gemaakt van zowel kloostermoppen als van verschillende formaten en vormen baksteen. De kloostermoppen hadden als afmeting 30 bij 15 cm. Tegen het koor van de kerk aan lagen rijen groene en gele geglazuurde tegels van 13 bij 13 cm. Ten noorden van het middenpad lagen de tegels keurig geordend; ten zuiden van het middenpad lag een rommelig stukje tegelvloer dat behoorlijk verzakt was.

De vloer vertoonde vooral aan de oostkant veel hiaten. Op deze plekken waren geen stenen meer aanwezig, maar slechts wat mortel en puin. Er zaten veel schommelingen in het niveau van de vloer, wat betekent dat in de loop der eeuwen verzakking is opgetreden. Aan de noord- en zuidkant van de kerk lag de vloer beduidend hoger dan in het midden.

Tegen de noord- en de zuidwand van de kerk werden restanten van in totaal zes pilaren of stiepen aangetroffen. Deze lagen tegenover elkaar in paren, met een onderlinge afstand van ca. 2,5 meter.

Tegen het koor aan, ten zuiden van het middenpad, werd een zwarte hardstenen grafzerk aangetroffen. Op de grafzerk was het wapen zichtbaar van de familie Van Ewsum. De zerk is 2 m lang en 90 cm breed. De familie Van Ewsum woonde van 1617 tot ca. 1737 op de borg Tammingehuizen bij Ten Post. Het wapen van de Van Ewsums is hetzelfde als dat van de familie Tam-

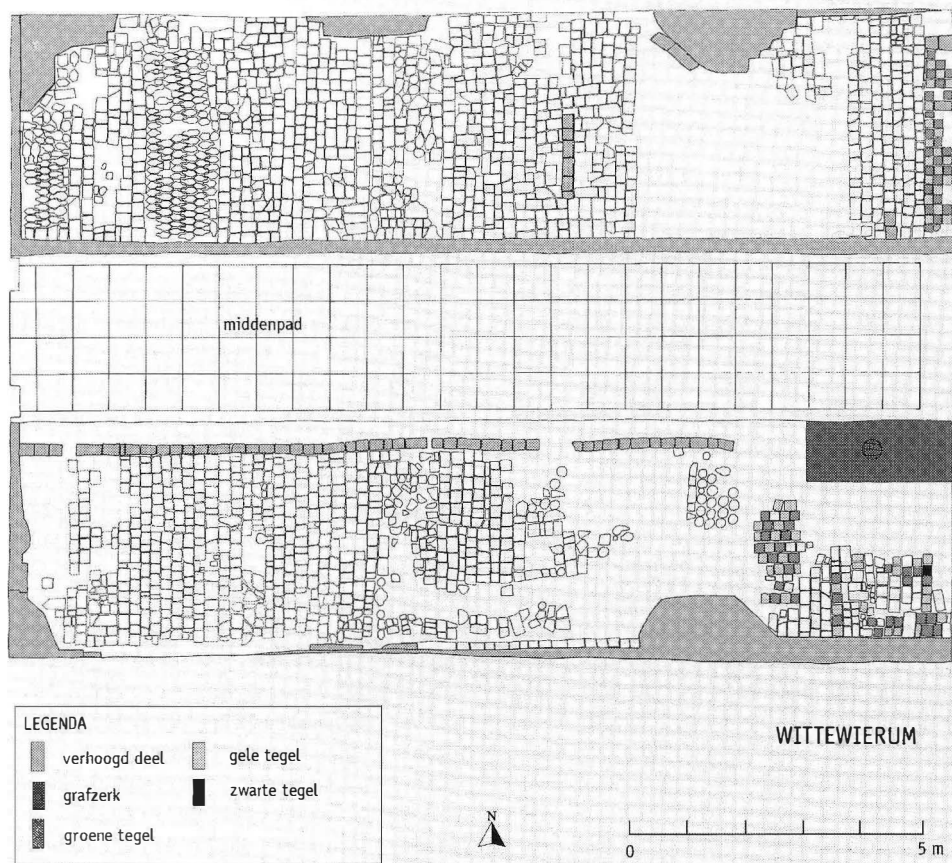

Fig. 1. Overzichtstekening van het oude vloeroppervlak (tek. G. Korf).

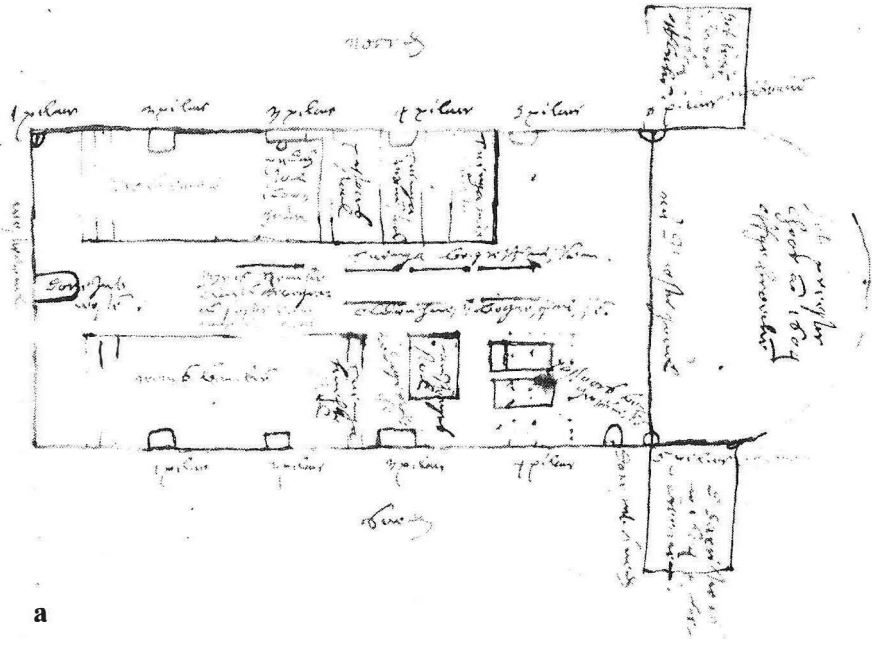
minga van Hornhuizen. Hidde Tamminga trouwde aan het begin van de 15e eeuw met Menneke Ewesma, waarna hij haar familienaam aannam (Formsma et al., 1973).

Het tijdens het onderzoek aangetroffen vondstmateriaal bestond voornamelijk uit 17e-, 18e- en 19e-eeuws aardewerk en uit botresten, metaal, glas en steen. Het meeste materiaal werd aangetroffen tijdens het verwijderen van de puinlaag boven de oude vloer. De meeste metaalvondsten werden op het oude vloeroppervlak met de metaaldetector gedaan. Deze bestonden voornamelijk uit 17e-, 18e- en 19e-eeuwse muntjes, die de kerkgangers destijds tussen de stenen van de

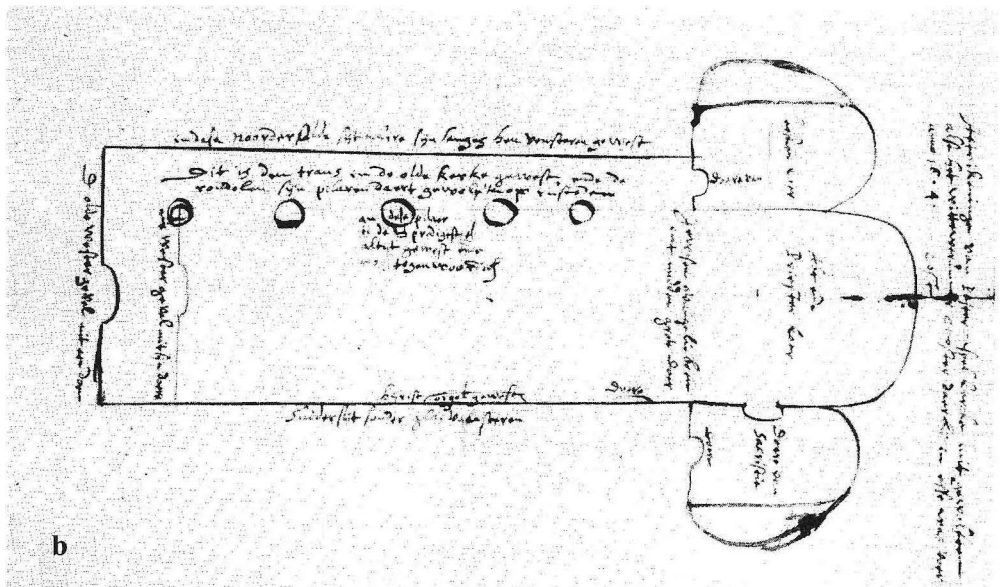
kerkvloer hebben laten vallen. Onder het botmateriaal bevonden zich o.a. een menselijke wervel en een ellepijp.

Conclusie

Het gedocumenteerde vloeroppervlak is dat van de directe voorganger van de huidige kerk, die werd gebouwd in 1604 en afgebroken in 1863. Heel duidelijk is in de vloer te zien dat restmateriaal van Menko's kloosterkerk is gebruikt voor de bouw van deze kerk. Zo bestaat de vloer uit kloostermoppen en verschillende soorten bakstenen, waaronder ronde en flesvormige die in de kloos-

a

b

Fig. 2a en b. Twee plattegronden van de kloosterkerk, getekend in 1604 (uit Jansen, 1984: p. 28 en 54).

terkerk deel kunnen hebben uitgemaakt van bijvoorbeeld raamstijlen. De stukjes tegelvloer tegen het koor aan geven aan dat voorin de kerk de voornamelijk kerkgangers zaten, zoals de bewoners van de naburige borgen Tuwinga en Tammingehuizen. Deze mensen hadden mooie tegels onder de voeten, in tegenstelling tot de andere kerkgangers die hun voeten op de kloostermoppen- en bakstenen vloer moesten laten rusten.

De kerk uit 1604 is aan de noordkant versmald ten opzichte van de kloosterkerk. Dit is na te gaan in de funderingen van de huidige kerk. De huidige kerk is gebouwd op de funderingen van de voorgaande kerken. Aan de zuidkant bestaat deze fundering uit keurig gemetselde kloostermoppen; aan de noordkant echter is de fundering veel rommeliger gemetseld en zitten tussen de kloostermoppen ook bakstenen. Het lijkt erop dat de fundering van de huidige zuidmuur van de kloosterkerk afkomstig is en de fundering van de huidige noordmuur van de kerk uit 1604.

Op een plattegrond van de kloosterkerk uit 1604 is te zien dat deze kerk aan de noordkant een uitbreiding moet hebben gehad (fig. 2a). Op de plaats van de noordelijke pilarenrij van de kloosterkerk kwam de noordwand van de nieuwe kerk in 1604. De kerk werd teruggebracht van een kruiskerk naar een kleinere kerk met een rechthoekige plattegrond.

De pilaren die tijdens het onderzoek in de noord- en zuidwand van de kerk zijn aangetroffen, zijn te zien op een andere tekening van de plattegrond van de kloosterkerk, eveneens gemaakt in 1604 (fig. 2b).

Summary

Restoration works at the church at Wittewierum enabled archaeologists to have a look under the church floor. The present church, built in 1869, had at least three predecessors. In the early 13th century, a monastery was founded on the spot, which contained a simple wooden church. Around 1238 the first stone church was built, which was replaced in 1604 by a second one.

Beneath the present church floor, the floor of the early 17th century church was found. Remnants of the first stone church from 1238 had been

used in the construction of this floor, such as 'kloostermoppen' and bottle-shaped and round bricks. The present church has been built on the foundations of the two earlier stone churches.

Local nobility was traced because of the fact that glazed tiles were only present under the front rows of the church benches. Also the tombstone of a member of the Van Ewsum family was found.

Noot

1. ARC, Groningen.

Literatuur

- Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis, 1973. *De Ommelander borgen en steenhuisen*. Assen.
- Jansen, H.P.H., 1984. *Emo, tussen angst en ambitie. Een Groninger abt in de dertiende eeuw* (= Stad en Lande historische reeks 3). Utrecht.
- Tromp, C., 1989. *Groninger kloosters* (= Groninger historische reeks 5). Assen.